

3. Здійснюючи екскурсію чи похід по рідному краю кожен мандрівник пізнає навколишній світ, таким чином отримуючи наукові, культурні, мистецькі знання (пізнавальна функція).

4. Краєзнавці оволодівають навичками спілкування з людьми та правилами поведінки під час подорожі (соціалізуюча функція).

5. Під час туристичної подорожі юні дослідники отримують нові враження, що приносить їм емоційне задоволення (рекреаційна функція).

Наш край особливо багатий на природні, історичні, літературні, мистецькі традиції, тому туристичне краєзнавство набуває особливої унікальності і значимості. Сьогодні майже всі навчальні заклади пройнялися краєзнавчою роботою: шануванням пам'яті Героїв, відродженням давніх українських звичаїв, обрядів, ремесел, фольклорних традицій.

Але війна вносить свої корективи. Тепер ми спілкуємося переважно онлайн. Однак для того, щоб перемогти ворога треба знати географію. Знати, що таке сторони горизонту, і куди рухатися в разі потреби без компаса; як використати водні угіддя та ландшафти для просування по місцевості. І нарешті знати святі міста України. Туристичне краєзнавство – це школа життя, у всій його багатоманітності, це багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька діяльність підрастаючого покоління у процесі комплексного вивчення рідного краю.

ОСВІТНІ ЕКСКУРСІЇ У ВИКЛАДАННІ ГЕОГРАФІЇ У СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ

О. Д. Наровлянський
al_dan@ukr.net

*Український державний центр національно-патріотичного виховання,
краєзнавства і туризму учнівської молоді, м. Київ*

Модернізація методики географічної освіти на сучасному етапі вимагає пошуку найефективніших шляхів організації освітнього процесу у сучасних умовах. Виконання цього завдання, на нашу думку, вимагає вивчення історичного досвіду у вказаній області. Одним з перспективних напрямів підвищення ефективності шкільної географічної освіти можуть стати освітні екскурсії.

Історія розвитку освітніх, зокрема географічних, екскурсій у вітчизняній школі розпочинається наприкінці XIX століття. Саме тоді у окремих навчальних закладах починається проведення екскурсій з учнями здебільшого старших класів. У Києво-Печерській гімназії екскурсії почали проводитися з 1886 року. Перші шість років проводилися ближні одноденні екскурсії, з 1892 року – далекі екскурсії по Росії, з 1900 року – закордонні екскурсії. При цьому у далеких та закордонних екскурсіях брали участь лише випускники гімназії після екзаменів на атестат зрілості, а екскурсії ці розглядалися як «засіб відновлення здоров'я, що порушено під час екзаменів» [8]. У 1892 році було здійснено екскурсію до Криму, у 1894 – на Кавказ, у 1895 – у Фінляндію та

Прибалтійський край, у 1896 році – по Волзі та на Нижегородську Всеросійську виставку, у 1897 році – на Урал, у 1898 році – на Кавказ та до Криму, у 1899 році – знову на Урал [9]. У 1900 році дев'яносто шість (!!!) гімназистів побували на Паризькій всесвітній виставці, відвідавши крім Парижа Берлін, Дрезден, Прагу, Будапешт. Гімназисти оглядали природні пам'ятки – так звані Саксонську та Чеську Швейцарії, Рейхенгальський та Рейнський водоспади, Бременське, Фірвальдштадське, Тунське, Брієнцьське та Боденське озера. У 1901 році сорок один гімназист здійснив екскурсію на Кавказ та до Криму [4], а у 1903 році учні, які закінчили гімназію, здійснили екскурсію до Австрії, Німеччини, Швейцарії та Італії [19].

Директор Житомирської гімназії Сидоров розпочав проведення екскурсій у 1890 році з одноденних подорожей поблизу Житомира, пізніше відбулися поїздки на Волинь. Отримавши досвід у ближніх екскурсіях, у подальшому учні здійснили подорожі за маршрутом Житомир – Ростов – Казань – Нижній Новгород – Батумі – Поті – Ялта – Одеса – Житомир (1896), Житомир – Відень – Мюнхен – Цюріх – Мілан – Генуя – Флоренція – Венеція – Житомир (1897) [1].

У 1898 році було проведено подорож на Кавказ учнів старших класів Сумського реального училища під керівництвом вчителя історії та географії А. І. Новосільцева. Учні відвідали район Кавказьких Мінеральних Вод, пройшли пішки по Військово-Грузинській дорозі, піднялися на вершину Бештау та Давдоракський льодовик, познайомилися з альпійською флорою, гірською природою, зібрали колекцію мінералів та гірських порід [7].

Улітку 1905 року освітню подорож за маршрутом Харків – Москва – Нижній Новгород здійснила група гімназистів Першої Харківської гімназії [18]. Жіноча гімназія Ілляшової-Менчиц провела у 1911 році екскурсію учениць 5-го та 6-го класів на соляні та вугільні копальні Донбасу, під час якої екскурсанти спускалися до вугільної та соляної шахт, були присутні під час проведення вибухових робіт на копальні [17].

З 29 березня по 1 квітня 1914 року учитель географії 1-ї Київської гімназії І. І. Зеленський-Безручко провів екскурсію учнів 5-х класів до с. Іллінці (нині місто Вінницької області) «для ознайомлення з сільськогосподарськими знаряддями та виробництвом». У своєму звіті вчитель зазначив, що «розглядаю цю екскурсію не як приємну прогулянку, а як необхідний акт у збагаченні знань» [21]. Серед екскурсій, що проводилися у Київській другій чоловічій гімназії – екскурсії у природу – до Голосіївського лісу, для знайомства з утворенням ярів та долин, Кадетського гаю для знайомства з різними деревами тощо [20].

Хоча більшість далеких екскурсій проводилися у позанавчальний (здебільшого канікулярний) час, під час них учні отримували реальні знання про географію різних місцевостей, безпосередньо знайомилися з різноманітним ландшафтами, географічними об'єктами, особливостями природи різних регіонів, що, безумовно, сприяло засвоєнню географічних знань.

У 1906 році Міністерством народної освіти було затверджено нові навчальні програми для реальних училищ. У пояснювальній записці до

програми з природознавства (у якій передбачалися зокрема і географічні знання) зазначалося, що «бажано щоб іноді влаштовувалися хоча б невеликі екскурсії в природу, під час яких викладач міг би проводити бесіду з учнями про ґрунт, рослини, тварин у їх природньому зв'язку та обстановці та знаходити матеріал для класних уроків» [16].

У липні 1914 році було запроваджено нові програми гімназій з географії. У пояснювальній записці зазначалося, що курс необхідно зробити максимально наочним. Одним із шляхів для цього було зазначено екскурсії, які визначалися як обов'язкові [3]. Реалізації цих починань завадила Перша світова війна та подальші події, що призвели до зламу існуючої на той час освітньої системи.

Вже восени 1917 року новостворене Генеральне секретарство (пізніше Міністерство) народної освіти Української народної республіки запровадило вивчення у школах географії України. 12 жовтня 1917 року Генеральне секретарство направляє до всіх земств та міст України циркуляр, яким пропонує запровадити в усіх початкових школах викладання історії та географії України [23, арк. 3]. При цьому пропонувалося включати в річний розклад роботи шкіл подорожі по історичних місцях України, цікавих природних об'єктах, зокрема «до Києва, до порогів, на Шевченкову гору» як один з ефективних шляхів виховання патріотів України та «корисний методичний захід при викладанні історії та географії України» [23, арк. 11].

Після утворення Української держави у квітні 1918 року було створено комісії з підготовки нових навчальних програм. У роботі комісії з підготовки програми з географії серед інших спеціалістів брала участь директор Департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання Софія Русова, яка також була автором одного шкільних підручників з географії. На засіданні 28 травня 1918 року при обговоренні програми з географії для 1-2 років навчання вона зауважила, що екскурсії учнів мають робитися і зимою, щоб учні спостерігали зимову природу та її життя, запропонувала створити програму зимових екскурсій і на пропозицію комісії згодилася її підготувати [24, арк. 2зв.].

У програмі пропедевтичного курсу географії та географії України в 5-му класі єдиної школи (діти 11 років) було передбачено проведення 13 «наукових екскурсій» [24, арк. 50.]. На нашу думку така велика програма екскурсій хоча і показує відношення до цього виду навчальної діяльності, але водночас була мало реальною для реалізації, особливо з урахуванням умов 1918 року. Програмою політико-економічного курсу географії для 8-го року навчання (14 років) пропонувалося «робити екскурсії на заводи, кооперативи, музеї тощо, під час яких переважно звертати увагу на оточуючу місцевість» [24, арк. 54].

У матеріалах комісії по виробленню програм з географії зберігся матеріал під назвою «Шкільні екскурсії». На жаль, він не має дати і підпису, однак за датами сусідніх матеріалів можна вважати, що він належить до весни – початку літа 1918 року. У зазначеному матеріалі зазначається, що «екскурсії в школі – це самий кращий засіб для ознайомлення дітей з природою для розвитку в них уваги, уміння «дивитися» і «бачити». Екскурсії в живу природу дають багатий матеріал для дитячого спостереження, але елемент примусу і втоми не має

місце під час екскурсії, тому що нові враження в умовах природної обстановки відкриваються де природний об'єкт сам по собі притягає увагу і будить живий інтерес». Автори матеріалу пропонують чітко відокремлювати екскурсію від звичайної прогулянки, не заперечуючи користь останньої, перш за все для дитячого організму. Однією з основних відмінностей екскурсії від прогулянки, на їх думку, є наявність чітко визначеної пізнавальної мети, якою, зокрема можуть бути спостереження над найважливішими явищами з життя тварин та рослин у їх природньому оточенні, набуття та поповнення знань, повторення раніше пройденого курсу, збір матеріалу для практичних занять і виготовлення наочних посібників [24, арк. 37-38]. На жаль, політична ситуація в Україні, зникнення української держави не дало змоги реалізувати ці задуми.

У програмах з географії, які було прийнято території УСРР у 1932 році роль екскурсій відзначалася лише для молодшого концентру (молодшої школи): «Географічний матеріал треба подавати в цікавій для дітей формі, пов'язуючи його з екскурсіями...» [12]. Однак у програмах для середньої школи, підготовлених у 1932-1933 роках, відсутні будь-які згадки про використання екскурсій [11; 14].

У програмах 1939 та 1947 років для середньої школи (5-9 класи) зазначалося, що «величезну допомогу подадуть учителям екскурсії в природу», однак конкретні вказівки щодо їх тематики відсутні [13; 15]. У 50-ті рр. програми з географії передбачали конкретні теми екскурсій у 3, 5, 6, 8 та 10 класах [10]

Не зважаючи на недостатню, на наш погляд, увагу до екскурсій у програмах, вчителі географії використовували екскурсії у своїй роботі. У звіті про роботу шкіл м. Києва за 1956-1957 навчальний рік зазначалося, що «учні всіх шкіл вивчали природу Києва та околиці, тематику екскурсій було внесено до планів роботи вчителів, їх проведення контролювалося адміністрацією» [22, арк. 167-168]. Водночас, відзначалося у звіті, «значна частина вчителів молодших класів при вивченні природознавства не приділяє ще належної уваги організації і проведенню екскурсій... внаслідок цього знання учнів часто відірвані від життя» [22, арк. 45].

Нині діюча програма з географії 6-9 класів містить вказівку лише на дві екскурсії (у природний комплекс своєї місцевості та для ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості) та побіжно згадує екскурсію на сучасні підприємства [2], що, на нашу думку є недостатнім. У модельних програмах Нової української школи з географії передбачено проведення як реальних, так і віртуальних екскурсій, однак їх кількість є незначною [5; 6].

Таким чином, в Україні існує значний досвід організації та проведення освітніх екскурсій географічного спрямування. Екскурсії створюють сприятливі можливості для організації активної самостійної роботи учнів, сприяють формуванню умінь класифікувати об'єкти, явища природи; досліджувати природу (компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій), визначати та аналізувати проблеми довкілля (екологічна компетентність), співпрацювати в групі під час розв'язання проблем, досліджень природи, реалізації проєктів (соціальні та громадянські компетентності). Не зважаючи на

можливості сучасних інформаційних технологій варто, на нашу думку, надавати перевагу реальним екскурсіям (не ігноруючи віртуальні в темах, де неможливі реальні екскурсії). Крім того варто ширше використовувати можливості, що відкриваються в рамках наближення України до Європейського Союзу з урахуванням досвіду періоду початку ХХ століття. Екскурсії можуть та повинні стати дієвим інструментом підвищення ефективності географічної освіти.

Список використаних джерел

1. Арепьев Н. Общеобразовательныя экскурсии в средней школе. Русская школа. 1900. № 2. С. 89 – 90.
2. Географія. 6 - 9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-6-9.pdf>
3. Гиндце Б. К. Географические экскурсии в связи с новыми программами по географии. *Экскурсионный вестник*. 1915. № 3. С. 90.
4. Десятая образовательная экскурсия воспитанниковъ Кієво-Печерской гимназии. *Киевлянин*. 1902. 18 липня. (№196).
5. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Гільберг Т. Г., Даценко Л. М.) URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Neohrafiya/Neohrafiya.6-9%20kl.Kobernik.ta.in.06.05.22.pdf>
6. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори Запотоцький С. П., Карпюк Г. І., Гладковський Р. В., Довгань А. І., Совенко В. В., Даценко Л. М., Назаренко Т. Г., Гільберг Т. Г., Савчук І. Г., Нікитчук А. В., Яценко В. С., Довгань Г. Д., Грома В. Д., Горовий О. В. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Neohrafiya/Neohrafiya.6-9-kl.Zapototskyu.ta.in.06.05.2022.pdf>
7. Образовательная экскурсия (Разные известия и сообщения). *Русская школа*. 1898 № 8. С. 354 – 35.
8. Петр В. О летних экскурсиях учеников Кієво-Печерской Гимназии. Киев : типография И. И. Горбунова, 1901. С. 1 – 3.
9. Петр В. Письмо к бывшим воспитанникам Кієво-Печерской гимназии. *Киевлянин*. 1902. 26 квітня. (№114).
10. Програма восьмирічної трудової політехнічної школи і середньої школи з виробничим навчанням. Географія. V-IX класи. Київ : Радянська школа, 1959. 82 с.
11. Програма для географії для другого концентру семи річки (ФЗС та ШКМ). Харків : ДВОУ «Радянська школа», 1932. 32 с.
12. Програми молодшого концентру семирічної політехнічної школи (ФЗС та ШКМ). Київ : ДВОУ «Радянська школа», 1932. С. 79.
13. Програми середньої школи Географія. V-IX класи. Київ : Радянська школа, 1939. 80 с.
14. Програми середньої школи. Географія. 5-8 роки навчання. Харків : Радянська школа, 1933. 84 с.
15. Програми середньої школи. Географія. Київ : Радянська школа, 1947. 44 с.
16. Программы для реальных училищ по русскому языку, географии, математике, естествоведению, природоведению и законоведению. Циркуляр Министерства народного просвещения от 30 июня 1906 года № 12414. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1906. Новая серия. Часть V. Сентябрь. С. 83.
17. Екскурсія. *Утро*. 1911. 01 травня (№1334).

18. Державний архів Харківської області. Ф. 265. Оп 1. Спр. 629. Арк. 1.
19. Київський міський державний архів (далі – КМДА). Ф. 78 Оп. 5. Спр. 5. Арк. 34.
20. КМДА, Ф. 81. Оп. 59. Спр. 286. Арк. 19, 30.
21. КМДА. Ф. 108. Оп. 87. Спр. 17. Арк. 1.
22. КМДА. Ф. Р-4. Оп. 2. Спр. 15.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 12.
24. ЦДАВОВУ. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 687.